

's-Hertogenbosch op een regelmatige basis investeerde in de schuldbouw van de stad. De auteur besluit derhalve dat voornamelijk een financiële motivatie de economische elite aanzette om renten aan te kopen.

De vraag is of Hanus dienaangaande de complexe politieke realiteit in de stad niet wat onderschat. Aangezien er voor de tijdgenoot vermoedelijk lucratievere investeringen (zoals in de handel) dan een publieke rente denkbaar waren, kan men veronderstellen dat hij of zij met de financiële ondersteuning van de stedelijke politiek niet alleen economische winst, maar tevens een politiek doel op het oog had. Uit Hanus' analyse blijkt immers dat het stedelijke beleid in 's-Hertogenbosch onuitvoerbaar was zonder de financiële insteek van haar burgers en bijgevolg stond of viel dat beleid met het succes van een renteverkoop. Vermoedelijk inspireerde dus, naast een economische, ook een politieke beweegreden de aankoop van de rentenier. Een combinatie van factoren lijkt dus aan het werk te zijn geweest, een vaststelling die de conclusies van vroeger onderzoek naar de verkoop van renten kan nuanceren. De studie naar de renteverkopen in het vijftiende-eeuwse Gent en Brugge, bijvoorbeeld, besloten immers dat voornamelijk politieke redenen de renteniers stimuleerden om massaal publieke rentes aan te kopen. In deze steden waren de politieke tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de landsheerlijke politiek weliswaar veel groter dan in 's-Hertogenbosch, maar Hanus' boek leert dat niet alleen sociale tegenstellingen en politieke evoluties publieke financiën stuurden, maar dat de historicus evenzeer economische tendensen, belangen op de private kapitaalmarkt en zelfs gender aspecten in rekening dient te brengen. Meer nog, dat de relatie tussen publieke en private kapitaalmarkten in het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch onlosmakelijk is, heeft Hanus met verve aangetoond.

Jelle Haemers

Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent

Paul Brusse, *De dynamische regio. Economie, overheid en ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850* (Utrecht: Matrijs 2008) 368 p. ISBN 978-90-5345-384.

Regionale geschiedenis heeft een belangrijke troef in handen. Het verleden wordt tastbaar gemaakt, doordat historische actoren met naam en toenaam worden onderzocht. Bovendien stelt de afdaling naar een 'mini-kosmos' in staat om de wisselwerking tussen (inter)nationale processen en het regionaal-specifieke te onderzoeken. In zijn boek *De dynamische regio* weet Paul Brusse deze troef goed uit te spelen.

De auteur, verbonden aan de Universiteit van Utrecht, heeft verschillende regionale studies op zijn naam staan. Eerder deed de economisch historicus onderzoek naar de geschiedenis van onder andere Gelderland en Zeeland. Een tweetal jubilerende Rabobanken, met hun werkgebied in West-Brabant, stelden Brusse in staat om het gebied rondom de steden Bergen op Zoom en Roosendaal aan het palet toe te voegen. Dit heeft geresulteerd in een prachtig uitgegeven boekwerk.

Het werk is chronologisch geordend in vier tijdvakken. Het eerste tijdvak vangt aan in 1850: de vooravond van de Industriële Revolutie in Nederland. Uitgebreide aandacht is er voor de landbouw, waarna een schets van de nijverheid en de diensten volgt. Aan deze sectorale aanpak wordt in de volgende hoofdstukken vastgehouden, zodat een vergelijking tussen de verschillende economische sectoren vergemakkelijkt wordt.

Het tweede tijdvak bestrijkt de jaren 1895-1950, een periode van ingrijpende industriële ontwikkeling. Onder invloed van nieuwe technieken steeg de productiviteit van de agrarische sector enorm. We krijgen inzicht in de bedrijvigheid rondom machinebouw en ijzergieterij, een industrietak die zich rond Bergen op Zoom concentreerde en waarbij de familie Asselbergs een belangrijke rol vervulde. De concentratie van de 'beetwortelsuikerfabrieken' in de Centrale Suiker Maatschappij (CSM) wordt uiteengezet. Net als in de overige delen wordt speciale aandacht aan de financiële dienstverlening geschonken, in het bijzonder de ontwikkeling van de Boerenleenbanken en de Raifeissenbanken. Voor het jaar 1950 was deze nagenoeg geheel gericht op de landbouw, daarna trad een bewogen proces van verbreding en schaalvergroting plaats.

Uit de derde periode 1950-1973 blijkt dat de snelle economische groei speciale gevolgen had voor West-Brabant. Er kwamen nieuwe bedrijven, waaronder Philips dat een fabriek voor TL-lampen in Roosendaal vestigde. Het bedrijf van Henk van Mechelen, de Brabantse Afwerk Centrale (BAC, later Presto Print) kwam uit de regio zelf. Zijn onderneming legde zich toe op het grootschalig ontwikkelen van foto's. Tegenover deze successen staan de moeilijkheden van West-Brabantse bedrijven als Bruynzeel en Liga. Ook de metaalnijverheid in Bergen op Zoom had het moeilijk. Fabrieken moesten hun poorten sluiten, zoals een bedrijf uit het Asselbergs-imperium dat kolenkachels maakte. Meerdere ondernemingen konden het hoge tempo van product vernieuwing en technologische verandering niet bijbenen.

In het laatste tijdvak 1973-2007 wordt veel aandacht besteed aan het regionale beleid van de rijksoverheid. Investerings in de infrastructuur van Bergen op Zoom, zoals de aanleg van de Theodorushaven, verbeterden het productiemilieu. Als klap op de vuurpijl werden industriële investeringen door het Ministerie van Economische Zaken beloond met een subsidie. Mede hierdoor konden buitenlandse ondernemingen worden aangetrokken, zoals het Amerikaanse *General Electric Plastics*.

Het boek probeert zowel wetenschappelijk verantwoord als voor een breed publiek toegankelijk te zijn. De vele illustraties dragen zeker aan het laatste bij; het boek wordt opgeluisterd met prachtige foto's en reclameplaten, die overigens niet altijd bij de tekst aansluiten. De grondige beschrijvingen en statistische onderbouwing zijn wetenschappelijk gezien bijzonder aan te prijzen, maar bemoeilijken de leesbaarheid van het boek. Portretten van ondernemers zouden hieraan kunnen bijdragen, zoals de biografische kenschets van de familie Asselbergs illustreert. Brusse had zijn betoog kunnen inkleuren door meer van dit soort passages op te nemen. Wie waren de mannen en vrouwen achter Liga, wie was leidend in de concentratie van de suikerindustrie tot de CSM?

De afzonderlijke aandacht voor de financiële dienstverlening valt te begrijpen vanuit het lezersperspectief. Immers, het boek is onder andere geschreven voor leden van de plaatselijke Rabobank. Een wetenschappelijk verantwoording wordt hier echter niet voor gegeven. Aan andere vormen van bedrijvigheid, zoals in de sector van recreatie en toerisme, wordt geen letter besteed. Dit roept de vraag op hoe de auteur zijn aandachtspunten heeft geselecteerd.

De balans tussen wetenschap en het brede publiek wordt echter weer hervonden in de afsluitende synthese. Met oog voor de lange termijn behandelt Brusse de verhouding tussen de steden Roosendaal (die enorm groeide dankzij aansluiting op het internationale spoorwegennet) en Bergen op Zoom (die de nieuwkomer bij kon houden dankzij het regionale beleid). De regionale industrialisatiepolitiek had mede tot gevolg, dat de industriële sector relatief belangrijker bleef voor West-Brabant ten

opzichte van nationale gemiddelden. Ten slotte konden de zandgronden hun achterstand ten opzichte van de kleigronden wegwerken dankzij technologische innovaties.

Dit boek maakt duidelijk dat het schrijven van een volledige regionale geschiedenis die ook nog eens voor een breed publiek toegankelijk moet zijn, geen sinecure is. Brusse slaagt beter in het eerste dan in het laatste. Het boek daagt uit tot meer regionale geschiedschrijving over West-Brabant en andere regio's. Samen met de wetenschappelijke inzichten die *De dynamische regio* ons geeft, is dat pure winst.

Marijn Molema

Vrije Universiteit Amsterdam

Paul van de Laar, Leo Lucassen en Kees Mandemakers (eds.), *Naar Rotterdam Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2006) 158 p. ISBN 978-90-5260-209-3.

'Naar Rotterdam' bundelt de bijdragen van het symposium 'Rotterdamers van binnen en buiten' dat op 21 januari 2005 werd georganiseerd door het Gemeentearchief Rotterdam, het Historisch Museum Rotterdam en de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). De HSN is verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam en vormt een steekproef van ongeveer 78.000 personen van de Nederlandse bevolking geboren tussen 1812 en 1922. Voor deze personen worden alle gegevens uit de Burgerlijke Stand en de bevolkingsregisters in Nederland verzameld. Alle studies in deze bundel maken gebruik van de HSN database. De havenstad Rotterdam speelde een belangrijke rol in de negentiende-eeuwse sociaaleconomische ontwikkeling van Nederland en vormde een attractiepool voor binnen- en buitenlandse migranten.

Na een heldere toelichting over de opbouw, structuur en mogelijkheden van de HSN door Kees Mandemakers, volgt een eerste bijdrage van Leo Lucassen. De auteur wil het hedendaagse debat rond immigratie en assimilatie in een historisch perspectief plaatsen vanuit de opvatting dat deze werkwijze bijdraagt tot een beter begrip van dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen. Hij gaat op zoek naar overeenkomsten en verschillen tijdens twee immigratieperiodes: 1870-1890 en 1970-2000. De beschrijving van de culturele en maatschappelijke positie en de huwelijkspatronen van migranten blijft voor de hedendaagse periode – in tegenstelling tot de schets van de negentiende-eeuwse situatie – echter zeer oppervlakkig en de bijdrage schiet daarmee zijn doel voorbij. Lucassen zegt trouwens zelf: 'De vergelijking tussen Turken, Marokkanen en Antillianen nu en Duitsers toen gaat dan ook voor een belangrijk deel mank' (p. 36).

Na dit reflexieve artikel, volgen vier empirische bijdragen. Gerard van der Harst onderzoekt clustering in het woongedrag van Brabantse en Zeeuwse immigranten die arriveren in de periode 1870-1880. Hij concludeert dat Zeeuwen en Brabanders wel degelijk een gedifferentieerd vestigingspatroon vertonen. De beperkte mate van clustering is vooral te wijten aan wat de auteur de plaatselijke gelegenheidsstructuur noemt. Deze bestaat uit de beschikbaarheid van werk, woonruimte, de hoogte van de huurprijzen en de samenstelling naar status en beroep van de migratiestroom. Afkomst en kettingimmigratie zijn slechts in tweede instantie van belang.

Margaret Chotkowski onderzoekt de dagelijkse contacten van Italiaanse immigranten uit de periode 1860-1880 en 1920-1936. De auteur richt zich op etniciteit,